

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KAMUSALLIĐIN OLUŞUMU SÜRECİNDE KAHVEHANELERİN ROLÜ ÜZERİNE SOSYOLOĞİK BİR DEĞERLENDİRME

Hasan SANKIR

Özet

Bu makale Habermascı anlamda kamusal alan dinamiklerinin Osmanlı toplumu için gerçekteşme sürecini araştırmaktadır. Bu süreçte kahvehanelerin ortaya çıkışı ve beraberinde meydana gelen sosyal ve siyasal değişimler tarihsel süreç içerisinde incelenmektedir. Sosyal hayata katılan kahvehaneler çok farklı işlevi bir arada yerine getirmiştir. Bir yandan sosyalleşme ve eğlence mekânı olarak görev yapmış diğer yandan muhalefet ve eleştiri ortamını yaratmıştır. Bu yazı kahvehaneler ve sosyal alana kattığı yenilikleri kamusal alan dinamikleri bağlamında tartışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, İstanbul, Habermas, kamusal alan, kamusal mekân, kahvehane, kamuoyu, muhalefet.

A Sociological Evaluation of the Role of Coffeehouses in the Process of Publicity Formation in Ottoman Empire

Abstract

This work aims to explore the Habermas process existed for public domain dynamics in Ottoman society. In this process, the existence of coffeehouses and the resulted social and political changes are going to be investigated from a historical point of view. The coffeehouses existed in social life perform several functions at the same time. They have not only played the roles of socialization and entertainment, but provided an environment for opposition and criticism as well. On the one hand, they were the places of socialization and entertainment on the other hand, they created an environment of opposition and criticism. In this study, coffeehouses and the novelties they brought to social life are going to be discussed in the context of public domain dynamics.

Key words: Ottoman, Istanbul, Habermas, public domain, public place, coffeehouse, public opinion, opposition.

1. Giriş

İlk kahve, iki tüccar tarafından ticari amaçlarla İstanbul'a getirilmiştir. Kısa süre içerisinde kahvehaneler açılmış ve hızla tüm İstanbul'a yayılmıştır. Sayıları hızla artan kahvehaneler her kesimden insanı yârenlik etmek, vakit geçirmek amacıyla kendilerine çekmiştir. Böylece bu mekânlara toplumun her kesiminden insanlar gelmeye ve sosyalleşmeye başladılar. Zamanla bu sosyalleşme süreçleri pek çok farklı aktivitelerle genişledi ve zenginleşti. Bu süreçte kahvehanelerin de ortaya koyduğu işlevler çeşitlendi. Sosyal ortamın dili, kulağı olmayı başardı. Kahvehanelerde toplumun her kesiminden insan özgürce sohbet ediyor, o ana kadar konuşulmayan pek çok konu gündeme geliyor ve zaman zaman devlet hakkında konuşularak eleştiriler dile getiriliyordu. Bu süreçte kahvehaneler, bireylerin sosyalleşme haber alma, konuşma, tartışma, bilgi edinme, bilinçlenme, eğlenme, hoş vakit geçirme gibi pek çok farklı ihtiyacını gideren mekânlara dönüşmüşlerdir. Osmanlıda kahvehaneler öncesi insanlar gündelik yaşam pratikleri içerisinde alışveriş yaptıkları dükkânlarda, hamam, bozacı, meyhane ya da camiler gibi yerlerde sosyalleşme süreçlerinin bir kısmını gerçekleştirirlerdi. Fakat burada sayılan her mekânın sosyalleşme açısından belli kısıtlılıkları söz konusuydu. Kahvehaneler ise herkese açık olmaları ve bu anlamda bir kısıtlamaya sahip olmamaları nedeniyle çok ilgi gördüler ve diğer mekânlara alternatif olmayı başardılar. Bu durum beraberinde devletle özel alan arasında yani siyasal iktidarla halk arasında devlete muhalif bir blok oluşmasına neden oldu. Ya da, en azından siyasal otorite bu durumu böyle değerlendirerek kahvehanelere karşı bir dizi önlem olarak bu mekânları kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu süreç, kamusal alan ve kamuoyunun ortaya çıkma süreciyle benzerlikler göstermektedir. Çalışma, Habermascı yaklaşıma göre kamusal alan dinamiklerinin Osmanlı toplumunda oluşma sürecini tartışmaktadır.

2. Araştırmanın Problemleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda kamusal alanın oluşumu sürecinde kahvehanelerin rolünü tartıştığımız çalışmanın problemleri şöyledir:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıktıkları ilk yer olan İstanbul'da kahvehaneler, insanların bazı ortak sosyal ve kültürel yaşam pratiklerini ürettikleri ve paylaştıkları birer kamusal mekân mıydı?

2. Kamusal mekânlar olarak kahvehaneler, Habermascı yazınsal/ kültürel ve daha sonra da politik kamusal alanın ortaya çıkmasına hizmet edebilmişler midir?

3. Osmanlı'nın kendi sosyal yapısına uygun bir şekilde ortaya çıkmış olan estetik, duygusal, siyasal, ifade biçimleriyle ve gerektiğinde söylemleri gibi mekanizmalar yoluyla gerçekleştirilen amaç yönelimli eylemler ortaya koyarak

devlete karşı güç blokları oluşturmaları sonucu, Osmanlının kendi sosyal ve siyasal özellikleri dâhilinde kendine has kamusal alan dinamiklerini yarattığı söylenebilir mi?

3.1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

3.1. Kavramsal Çerçeve

Kamusal Alan

Kamusal alan tanımı ilk kez 1962 yılında Jürgen Habermas'ın *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü: Burjuva Toplumunun Bir Kategorisi Üzerine Araştırmalar (Strukturwandel der Öffentlichkeit)* adlı kitabında ele alınmıştır. Habermas kamusal alanı, "özel şahısların, kendilerini ilgilendiren ortak bir mesele etrafında akıl yürüttükleri, rasyonel bir tartışma içine girdikleri ve bu tartışmanın neticesinde o mesele hakkında ortak kanaati, kamuoyunu oluşturdukları araç, süreç ve mekânların tanımladığı hayat alanı" (Habermas, 2000, s. 107) olarak tanımlar.

Kamuoyu

Geniş anlamda, kamu çıkarını ilgilendiren bir konu hakkında halkın genel kanaat ve düşünceleri, bir başka ifadeyle, toplum hayatının çeşitli güçlük ve problemleri karşısında belirli bir zamanda, belirli bir insan grubu arasında yaygın düşünce ve bakış açılarını anlatan bir kavramdır.

Karnavalesk

Farkların reddedildiği ve özne pozisyonlarının homojen olduğu, sınıfsal eşitsizliklerin ortadan kalktığı hiyerarşik yapıların ilişkiler üzerinde bir hükmünün olmadığı, yasa ve kısıtlamaların olmadığı, yapmacık ilişkilerin olmadığı, sahici özgür ilişkilerin kahkaha, neşe dolu bir ortamda gerçekleşmesi durumunu ifade eder.

Gölge Oyunu

Genellikle deriden kesilmiş birtakım insan, hayvan ve eşya tasvirlerinin arkadan ışık verilerek gölgelerinin gerili beyaz bir perde üzerine düşürülmesiyle oynatılan oyundur. İlk olarak Doğu'da ortaya çıkarak yetkinleşen gölge oyununun büyüsel-dinsel kökenlerden kaynaklandığı Çin'de 11. yüzyıla uzandığı belirtilmektedir. Türk gölge oyunu olan Karagöz, geleneksel dinsel biçimlerin dışında gelişme gösterdiği kadar, dünyevi ve komik içerikli de olmuş, toplumsal eleştirel çizgiler taşımış; bütün Osmanlı topraklarına, Yunanistan ve Balkanlar'a yayılmıştır.

3.2. Kuramsal Çerçeve

Son yıllarda özellikle sosyal bilimcilerin şehir hayatının bir parçasını oluşturan ve belki de gözden kaçmış olan kahvehaneler gibi küçük birimler üzerinde çalışmalarını arttırdığı görülmektedir. Kahvehanelerin sosyal bilimcilerin ilgisini çekmesi kamusal alan kavramının tartışmaya açılmasıyla birlikte olmuştur. “Kamusal alan” kavramı Habermas’ın 1964 yılında Almanca yayımlanan *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* adındaki eserinin 1989 yılında İngilizceye çevrilmesiyle birlikte tartışmaya açılmıştır. Kamusal alan tartışmalarıyla birlikte kahvehane veya benzer sosyal ve kültürel şehir kurumları üzerine yapılan çalışmalar, kamusal-özel hayata ve yapılarına yönelik üretilen yeni fikir ve kavramlar doğrultusunda kuramsallaştırılıp incelenmiştir. Kahvehaneler ve kamusal alanların ortaya çıkış sürecindeki ilişki pek çok araştırmacı-tarihçi ve teorisyenin kullanım alanına girmiş ve farklı bakış açılarıyla ele alınarak yeni tartışmaların doğmasına olanak sağlamıştır.

Habermas’ta kamusal alan, öncelikle tek tek insanların devlet ve diğer politik otoritelerle karşı karşıya geldiği bir alandır. Bu noktada Habermas, tartıştığı kamusal alan yaklaşımında 17. yüzyıl Avrupası ve Büyük Britanyasındaki yeni kültürel kurumlar olarak kahvehaneler ve salonlardan söz eder. Habermas’ın tasarımına göre, kahvehaneler önce yazınsal eleştirilerin ve zaman içinde de politik karşı çıkışların üretildiği mekânlara dönüşürler ve buna paralel olarak da “politik kamusal alan”ın 18. yüzyıl koşulları içinde ortaya çıkışında önemli roller üstlenirler.

Kamusal alan tartışmaları, tarihsel planda iki farklı yaklaşım şeklinde ele alınmıştır. Bunlardan ilki: Habermas’ın yorumlarındaki gibi siyasi topluluk bağlamındadır. İkincisi ise: Philip Aries ve Richard Sennett’in çalışmalarındaki gibi akışkan ve çok biçimli bir toplumsallığın alanı şeklindedir. Literatürde kimi araştırmacılar (Mardin, 1995) 19. yüzyıla kadar Osmanlı toplumunda etkin bir kamusal alanın toplumda var olmadığını ileri sürerler. Çalışmamız bu savı tartışmaya açmaktadır. Zira, Batılı anlamda kamusal alan dinamikleri oluşmuş olmasa bile Batı dışı bağlamda Osmanlı’nın kendine has sosyal koşulları içerisinde, “Kamusal alan dinamikleri”nin ortaya çıktığı ve bu bağlamda canlı bir sosyalliğin meydana getirdiği bir kamusal alan yaklaşımı ortaya konmaktadır. Bu iki yaklaşım kahvehaneler üzerindeki kamusal alan tartışmalarının gerçekleşebilmesi için önemlidir. Ayrıca kahvehaneler üzerinden yapılan kamusal tartışmaları bu mekânların Batı’daki formlarından yaklaşık yüz yıl önce Osmanlı sosyal hayatına girmiş olmasına rağmen tartışmada kullanılan Batılı tarzdaki yaklaşımlar nedeniyle Osmanlı’nın durumunu açıklamada yetersiz kalmaktadır. Kamusal alan bağlamındaki bu iki farklı yaklaşımın her biri Osmanlı’nın özel konumu nedeniyle Osmanlı sosyal yaşamındaki kamusal alan dinamiklerini açıklamada yetersiz kalsa da her birinin tartıştığı belirli özellikler Osmanlı’nın durumunu açıklamada kullanılabilir.

Habermas ekseninde Aries-Sennett çizgisindeki farklılık yalnızca kamusal alanın temsiline dairdir. Bununla birlikte çalışmamızın problemleri doğrultusunda yapılacak olan tartışma açısından bahsedilen analitik ayrım önemlidir. Bununla birlikte çalışmamızda, kamusal alanı "söylemsel iletişim" (söylenti) alanı veya "bilinçli kolektif eylem" alanı gibi değerlendiren düşünceleri reddetmemekte ve bu manada kolektif eylemin göstergelerini dikkate almaktadır. Çalışmamızın bir diğer vurgusu da, kahvehaneleri konuklarına heterojen tarzda birlikte var olabilme olanağı sunan mekânlar olarak algılaması üzerinedir. Burada anlatılmak istenen kahvehanelerin katılımcıların etkileşim ritüellerinin sergilendiği, sosyal alandaki çok farklı kesimlerden pek çok insanı bir araya getiren sosyal mesafe ile fiziksel yakınlığın beraberce ve sembolik biçimde sergilendiği mekânlar olarak görülmesi fikridir (Weintraub, 1997, s. 25).

Çalışmamızda, Osmanlı İstanbul'unda kahvehanelerin kamusal alanın başlıca mekânı olarak ortaya çıkış süreci, dört farklı başlık altında incelenmektedir. Bu anlamda amaç, ortaya koymaya çalışılan tarihsel süreç içerisinde kahvehanelerin ortaya çıkması ve şehirdeki sosyal, kültürel yapıya katkıları ve meydana getirdiği değişiklikleri göstermektir. Böylece, kahvehanelerin birer ticarethane olarak ortaya çıkmasıyla birlikte sosyal mekânlara dönüşümü tarihsel süreç içerisinde ele alınacaktır. Bu noktada yazımız kahvehanelerin, sosyal alanın her kesiminden katılımcıların oluşturduğu heterojen bir topluluğa dönüştüğünü, aynı zamanda sunduğu sosyalleştirme ve eğlence, muhalefet ve eleştiri, bilgi edinme, söylenti üzerinden kolektif eylemler ortaya koyma gibi farklı işlevsellikleri yerine getirdiğini ve böylece devletle halk arasında devlete karşı olan bir alan oluşturduğunu, bir başka ifadeyle kahvehanelerle birlikte bu mekânlarda üretilen etkileşimlerin siyasal otoriteyle sıradan halkın karşılaştığı alanlar ortaya çıkmasına neden olduğunu tüm bu sürecin kamusal alan dinamiklerinin ortaya çıkışı olarak algılanabileceğini ortaya koyacaktır.

Çalışmamız, tartışmalarını kahvehaneler üzerine yapılmış çeşitli araştırmalar üzerinden yapmaktadır. Kahvehaneler üzerine çok geniş bir literatür yoktur. Bununla birlikte son yıllarda sosyal bilimler alanında popülerlik kazanmış olan bu konu üzerine yayımlanmış doktora tezleri ve makaleler söz konusudur. Bu tezler ve makaleler tartışmanın ortaya konmasında birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Literatürün kısıtlı olması, var olanların tarihsel bazı dokümanlardan ibaret olması ve ayrıca konunun kamusal alan kavramı çerçevesinde tartışılıyor olunması bu alandaki dar olan literatür üzerinde daha da seçici davranmayı gerektirmiştir. Son yıllarda kahvehane üzerine çalışmalarını dikkat çeken beş akademisyenin yakın zamanda sonuçlanmış olan araştırmalarını bir araya getirdikleri Ahmet Yaşar'ın editörlüğünde yayımlanan *Osmanlı Kahvehaneleri* isimli kaynak, bu süreçte kullanılan ana

eksendeki kaynak olmuştur. Çalışmamızda, bu kitapta yer alan beş makale ve yayımlanmış olan diğer tezler üzerinden araştırmamızın problemleri dâhilinde kamusal alan tartışmalarına yer verilmiştir. Bu makalelerin ve yayımlanmış doktora tezlerinin en önemli ortak yanı "kamusal alan" kavramsallaştırmasının kahvehaneler üzerinden sosyallik ve etkileşim alanı olarak ele alınıp kamusal alanı ortaya koyma çabasıdır. Bu makalelerin bir diğer ortak yanı ise kahvehanelerin ortaya çıkış sürecinde başta evler olmak üzere hamamlar, meyhaneler, bozacılar, camiler gibi diğer kamusal mekânlarla olan ilişkisini ve etkileşimlerini ve bu mekânın ürettiği kamusal alan ve toplumsallık biçimlerini, iktidarın bu mekânlar üzerindeki kontrol çabasını ve bu mekânın kamuoyu ile ilişkisini ortaya koymasındır.

4. Kamusal Alan Kavramı Üzerine

“Kamusal alan” kavramı tarihsel süreç içerisinde “modernite”yle paralel giden bir kavram olarak karşımıza çıkar. 16. yüzyılda ticari kapitalizmin gelişmesi ve değişen siyasi iktidar yapısıyla birlikte yeni bir tür kamusal alanı oluştu. Bu süreçte sosyal hayat, modernitenin ilerleme anlayışına uygun olarak “kamusal alan” ve “özel alan” olarak iki farklı şekilde kurgulanmış oldu. Böylece özel alan ekonomik ilişkileri ve kişisel alanı kapsadı. Bu ayrımın temelinde sanayileşmeye bağlı olarak gelişen kapitalist toplum yapısı yer almaktadır. Kapitalizm öncesi toplumda hem tarım hem de imalat sektörünün merkezi durumundaki aile, sanayi toplumuna geçişle birlikte bu işlevini kamusal alana bırakmıştır.

Geleneksel toplumda kısaca siyasal, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yaşamın merkezi konumundaki aile, modern toplumda bu yöndeki işlevlerini aile dışındaki sosyal alana bırakmıştır. Bu dönemde Habermas’ın “kamusal yaşamın enformatik boyutu” olarak dikkat çektiği ve esasında siyasal düşünce açısından da önemli başka gelişmeler yaşamaktaydı...Tiyatro, sinema, eğlence kulüpleri, okul, gazete, dergi ve sanat gibi modern toplumun etkinlik alanları kamusal yaşamı net biçimde özel yaşam alanından ayırmaktaydı. Kamusal yaşam alanını özel şahısların, ailenin ve ekonomik müdahale alanının dışındaki bir alan anlamına getiren “publicity” (kamusal alan) kavramı bu hengâme içinde anlamlı bir biçimde kullanılmaya başlandı (Çaha, 2004, ss. 76-77). Habermas’ın ortaya koyduğu kamusal alan, bireylerin kendi görüşlerini açık platformda özgürce tartıştıkları bir alandır. Habermas, yurttaşların eşit bir biçimde kamusal alanda kendilerini ilgilendiren konularda rasyonel ve eleştirel bir biçimde tartışabilmesini demokrasinin temeli olarak anlatır (Göle, 2000, s. 9).

Özel ve kamusal alan ayrımıyla birlikte, iktidar ve halk arasında yani devlet ve özel alan arasında Habermas’ın burjuva kamusal alan olarak kavramlaştırdığı kamusal alan ortaya çıktı. Bu yeni alan, devletin bir parçası olmamakla birlikte aksine, burjuvalar tarafından devletin eleştirildiği, devletin

genel tavrı ve politikalarıyla çatışan eleştirilerin, tartışmaların yapıldığı bir alandı. Bu alan, özel bireylerin kamusal sorunlarla ilgili yapmış oldukları tartışmaların üzerinde bir sınırlanma, kısıtlamanın olmadığı herkese açık bir alandı (Thomson, 1993, ss. 175-176).

Habermas'ın açıklamalarında basının sürekli gelişmesi ve kasaba ve şehirlerdeki yeni sosyalleşme merkezlerinin oluşması burjuva kamusal alanlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. 17 ve 18. yüzyıllarda, Fransa'da salonlar, İngiltere'de kahvehaneler ve Almanya'da okuma odaları kamusal alanın başlangıçtaki kurumlarıdır. Bu alanlar eğitilmiş elitlerin birbirleriyle tartışmalar yaptıkları, görüşlerini paylaştıkları sosyal mekânlardır. Dolayısıyla Habermas'a göre, kamusal alan, burjuva sınıfının bir araya gelerek üzerinde herhangi bir sınırlandırma yaşanmayan tartışmalar gerçekleştirebildikleri hatta devlete karşı fikirler, eleştiriler üreten devletten bağımsız merkezler anlamına gelmekteydi (Habermas, 2000, s. 107). Böylece, burjuva sınıfının bir araya gelerek edebiyat tartışmalarıyla başlayan ve siyasi sohbetlerle devam eden, devletten ve ekonomik çıkarılardan bağımsız sosyal alanlar ortaya çıkmış oldu.

Habermas'a göre kamusal alanın oluşumuna öncülük eden bu mekânlar, bir araya getirdikleri insanların bileşimi ve büyüklüğü, davranış tarzı bakımından benzer özellikler taşımaktadırlar. Benzerliklerinden ilki, bir araya gelenlerin toplumsal ve ekonomik statüsünden kaynaklanan güç ve saygınlığı yok sayan bir anlayışının var olmasıdır. Her türlü kamusal mevki, iktisadi bağımlılıklar ve yasal düzenlemeler devre dışı bırakılmaktadır. İkincisi, felsefi ve edebî eserlerin meta değeri kazanması ile birlikte herkes tarafından ulaşılabilir olmuştur. Bu eserlerin, kamusal tartışmaya konu edilmesi durumu söz konusudur. Kitlelerin felsefi ve edebî eserlere ulaşabilmesini sağlayan bu gelişme ile birlikte kitleler kamusal sorunlar hakkında konuşabilecek bir bilgisel alt yapıya sahip olmuşlardır. Basın bu süreçte önemli bir katalizör olarak işlev görmüştür. Üçüncü olarak, kamusal alanın ilkesel olarak herkese açıktır (Habermas, 2000, ss. 98–107).

4.1. Kamusal Alan Kavramının Eleştirisi

Fraser, Habermas'ın kamusal alan kavramına ilişkin dört varsayım saptar ve bunları eleştirir: Bu varsayımların ilki; bir kamusal alandaki katılımcıların statü farklarını paranteze alarak sanki toplumsal olarak eşitlermiş “gibi” müzakereye girmelerinin mümkün olduğuna, yani, politik demokrasi için toplumsal eşitliğin gerekli olmadığına ilişkin varsayımdır. Fraser, bu varsayımın karşılık olarak, burjuva kamusal alanındaki söylemsel etkileşimin, kendileri bizatihi statü eşitsizliklerinin belirtileri olan üslup ve adap-edep protokolleriyle yönetildiğini ve bu protokollerin dolaylı olarak kadınları marjinalleştirerek onların eşitler olarak müzakerelere katılmalarını engellediğini iddia eder. İkinci olarak, birbiriyle çatışan türlü kamuların çoğalmasının, daha çok demokrasiye

doğru değil de, ondan geriye doğru bir adım olduğuna; tek, kapsayıcı bir kamusal alanın her zaman için çoklu bir kamular anlayışına tercih edilir olduğuna ilişkin varsayımdır. Fraser bu varsayımına karşı, görece daha alt karşı-kamulardan söz eder. Fraser, ezilen grup üyelerinin egemen kamusal alana karşı alternatif kamusal alanlar ortaya koyduğunu ve bunu tekrarladıklarını düşünmektedir. Kadınlar, işçiler, eşcinseller bu tür kamusal alanlar geliştirmişlerdir. Tek bir kamusal alandan farklı olarak değişik kamusal alanların bir anlamda mücadelesi söz konusudur bu noktada. Fraser'a göre kamusal katılım idealini, çoklu kamular tek bir kamudan daha iyi başarabilir. Üçüncü olarak; kamusal alanlardaki söylemin, ortak iyi üzerinde bir müzakereyle sınırlandırılması gerektiği ve "özel çıkarlar" ve "özel meseleler" in ortaya çıkmasının her zaman için sakıncalı olduğuna ilişkin varsayımdır. Fraser'a göre neyin özel neyin kamusal olduğuna ilişkin yapılacak bir ayırım, kamular arası mücadele ya da müzakere ile belirlenmesi gereken bir ayırımdır. Erkek egemen ideoloji tarafından dışlanan birçok konu kamusal alanda tartışılabilir konulardır. Sonuncusu ise; demokratik bir kamusal alanın işlerlik kazanması için, sivil toplum ile devlet arasında keskin bir çizginin çekilmesi gerektiğine ilişkin varsayımdır. Bu varsayım, kamusal alanın devlet üzerinde eleştirel bir söylemsel kontrol kurmasını engelleyerek burjuva sivil toplum anlayışına hizmet eder. Oysa kamusal müzakere pratiği salt bir düşünce oluşturma pratiği değil bir karar verme mekanizması da olmalıdır (Fraser, 2004, ss. 112–129).

5. Osmanlı'da Kamusal Mekânların Ortaya Çıkışı ve Kamuoyu

16. yüzyıldan günümüze kültürümüzün bir parçası olan kahve ve kahvehaneler son yıllarda sosyal bilimlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Kahvenin ve dolayısıyla kahvehanelerin sosyal bilimlerin dikkatini çekmesinde Habermas'ın *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* isimli kitabının 1989 yılında İngilizceye çevrilmesini müteakiben başlayan kamusal alan tartışmalarının önemli bir yeri vardır. Habermas'ın çalışmasıyla birlikte, kamusal alanın toplumsal mekânlar üzerinden incelenmesi tartışmaları ortaya çıkmıştır. Böylece, kahvehaneler tarihsel süreç içerisinde sosyolojik bakış açısıyla değerlendirilmiş ve kahvehaneler içerisinde üretilen ilişkiler ve bu ilişkiler üzerinde siyasal iktidarın denetim kurma çabalarını irdeleyen araştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, Osmanlı'da kamusal mekân ve kamuoyu oluşumu sürecinde kahvehanelerin rolü ve işlevlerini literatürdeki çalışmalar üzerinden tartışmaktadır.

5.1. Osmanlı Şehir Yaşamında Yeni Bir Mekân: Kahvehaneler

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti büyük bir değişim ve dönüşüm yaşamaya başladı. Bu süreçte, ekonomik kriz, yerel yönetimlerdeki değişiklikler, şehirleşme, dinî canlanmalar, vergilendirme sisteminde ve yönetim yapısındaki değişiklikler gibi büyük bir sosyo-ekonomik

dönüşümleri yaşadı. Bu sürecin bir sonucu olarak özellikle bazı bölgelerdeki yoğun nüfus artışı ve toprak sisteminin değişime uğraması karşılıklı etkileşim içerisindeki bu iki süreç klasik Osmanlı sistemindeki mevcut düzeni tehdit etti ve Osmanlı ekonomik sistemindeki değişim nüfus hareketliliğine neden oldu. Özellikle İstanbul'a gelen çok sayıdaki göçmen şehirde hayatı zorlaştırdı, çünkü bir taraftan yerel bölgelerden toplanan vergiler azaldı, diğer taraftan da başkentin iâşesini sağlamak zorlaştı (Yaşar, 2009, s. 39).

Böyle bir ortamda kahve İstanbul'a girdi ve kısa süre içerisinde, biri Şamlı diğeri Halepli iki tüccar şehirde ilk kahvehaneleri açtılar ve diğerleri bunları takip etti. Hiç kuşkusuz, diğer birçok yerde olduğu gibi, İstanbul'da da ilk kahvehanelerin dönemin İstanbul'u ve Tahtakale'nin ticaret merkezi olarak önemi göz önünde bulundurulduğunda ilk kahvehanelerin burada açılması ve kurucularının tüccar olması bir rastlantı değildir. İstanbul'da ilk kahvehanelerin açıldığı bölge olan Tahtakale aslında uluslararası ve yerel ticaretin odaklandığı bir yerd. Dışarıdan gelen hemen hemen her şey bu bölgeden şehre giriş yapıyordu ki, kahve de bunlardan biriydi. Ticaretin ve buna bağlı olarak erkek nüfusun yoğunlaştığı bu bölgeyi İstanbul'a gelen ilk kahve tüccarlarının seçmesi tabii ki bir rastlantı değildi. 1600'lere kadar ve daha sonra da artan bir ivmeyle, öncelikle bu bölgede ve şehirdeki ticaretin yoğunlaştığı diğer yerlerde bir sürü yeni kahvehane açılmaya başlandı (Akyazıcı Özkoçak, 2009, s. 20).

16. yüzyılda ve sonrasında Osmanlının yaşadığı değişim sosyo-ekonomik yapıya da yansdı. Özellikle İstanbul'da yaşanan göç, artan nüfus ile şehrin kamusal sosyalleşmedeki büyük artış özel alanları da etkiledi. Bu değişim, sonuçları itibarıyla sosyal hayatı da etkiledi. Ev yaşamı ve konut şekli üzerinde bazı değişimlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu sürecin daha çok ev yaşamına ait geleneksel konukseverlik yapısının dönüşümüyle ilişkilendirilmesi söz konusudur. İstanbul'da kahvehanelerin varlığından önce gündelik hayatın içinde insanların bir araya gelerek sohbet edip sosyalleşeceği camiler dışında, bakkal, kasap, manav gibi alışveriş yerlerinin yanı sıra bozahane ve meyhaneler vardı. Kahvehanelerin açılışı bunlara alternatif bir mekânın oluşturulması demektir, belki de bu nedenle kahvehaneler çoğu zaman şehirde daha önceden var olan ticari yapılarla ilişkilendirilerek gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, benzer hizmetler sunan şehir hamamları ve berber dükkânları da bu sürece dâhil edilebilir. Erken modern Avrupa'nın diğer kentlerinde de görüldüğü gibi, 16. yüzyıl İstanbul'unda da toplum zengin, orta ve dar gelirli insanların yaşadığı mahalleler olarak bölünmemişti. O yıllarda İstanbul'da bir sarayın dış duvarına yaslanmış olarak oldukça özensiz yapılmış evlere rastlamak mümkündü bununla birlikte mahalle çarşısında, toplu olarak kalınan bir dizi kiralık odanın hemen yanında saray gibi konaklar da bulunabiliyordu (Akyazıcı Özkoçak, 2009, s. 22).

Ancak o yıllarda İstanbul'da yaşayan insanların çoğu bir iki odadan oluşan, bir fırını ve ahırını olan çok küçük evlerde ikamet ediyordu. Evlerin bağımsız olarak kullanılabilen pişirme ve yıkanma mahalleri yoktu. Sadece çok odalı, avlulu veya bahçeli geniş evlerde pişirme, yıkanma veya misafir ağırlama gibi işler için kullanılan özelleştirilmiş mekânlar bulunuyordu. İmparatorluğun pek çok yerinden İstanbul'a gelmiş olan pek çok kişi toplu olarak sıra hâlinde yan yana yapılmış kiralık odalarda/evlerde kalıyordu. Bu sıra-oda/ev tipinde genellikle şehre dışarıdan çalışmak için gelmiş bekâr erkekler veya şehirde bağımsız ev kirasını ödeyemeyen fakir aileler kalıyorlardı. Olumsuz fiziksel ve sosyal koşullar düşünüldüğünde kahvehaneler vakit geçirebilecekleri, eğlenebilecekleri, sohbet ederek sosyalleşebilecekleri belki de tek kamusal mekân olduğundan hem bu insanlar için hem de diğerleri için oldukça büyük öneme sahipti (Tanyeli, 2003, s. 305). Bu dönem içerisinde İstanbul'da kahvehanelerin, sınırlı fiziksel koşullarda ikamet eden dar gelirli insanlar için tek kamusal mekân olduğu anlaşılmaktadır. Kamusal mekânlar olarak kahvehaneler diğer taraftan da Osmanlı elitinin sosyal, politik ve kültürel ilişki ağlarını güçlendirdiği bir yerel mahal işlevi görmekteydi. Ayrıca, kahvehaneler bu iki sosyal grup arasında bir karşılaşma alanı yaratmıştı. Böylelikle otoriteler halkın, belki de elit grup tarafından bu karşılaşma zamanlarında, kışkırtılabileceğinden veya devlete karşı eleştirel tavır almaya doğru yönlendirilebileceğinden çekinmişlerdi (Kömeçoğlu, 2009, s. 51).

Osmanlı'da kahvehanelerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu mekânlar, sosyal alandan pek çok kesimin çekincesizce bir araya geldikleri ve yeni toplumsallık ilişkilerini gerçekleştirdikleri ortak buluşma noktalarına dönüştü. Kahvehaneler hükümet yetkilileri, din adamları, tüccarlar ve zanaatkarlar, dindarlar ve zayıf inançlılar gibi toplumun çeşitli kesimlerini bir araya getiriyordu. Böylece bu mekânlar, pek çok insanın ortak bir zeminde yüz yüze ilişkiler gerçekleştirebilmelerine olanak sağlayarak kişisel bilgi ve deneyimle bireysel katılımı mümkün kılan yeni bir sosyal alan oluşturuyordu.

II. Selim ve III. Murat dönemlerinde İstanbul'da yaklaşık 600 kahvehane vardı ve bunlar şehrin en önemli bölümlerinde bulunuyordu. Küçük kamusal mekânların varlığının sınırlı olduğu bir toplum için belirgin bir dış mekânda buluşmayı sağlayan bir yeniliğin ne denli çarpıcı olduğu aşikârdı. Aynı zamanda bu kurum evin, mahallenin ve tekkenin özelleştirici etkisi nedeniyle sosyal olarak sınırlandırılan müşteriler için canlı bir kamusal mekân yarattı. Elbette başka kamusal mekânlar da vardı; cami, çarşı veya hamam gibi yerlerde yabancılar karşılaşır sosyalleşebilirdi. Ancak kahvehane, aktif işlevi toplumsallık olan bir kurum olarak ortaya çıktı. Meyhane gibi karşılaştırılabilir kurumlar da mevcuttu, ama bunların hiçbiri müşteri kitlesinin ve faaliyetlerin çeşitliliği bakımından, kahvehane kadar kapsayıcı değildi. Şehrin sakinleri için, camiye bir alternatif sunan kahvehaneler, kamusal alanın sekülerleşmesinin de

araçları oldular. Hatta tarihçi Peçevi insanların cami yerine kahvehaneyi tercih etmesinin din adamlarının yakınmasına yol açtığını aktarır Bu mekânlarda yoğun bir edebî faaliyetin gerçekleştirildiği de gözlenmiştir:

Kahvehane muhabbeti sıkıcı ve yavan değildi... Kahvehane bir çeşit edebiyat forumu hâlini almıştı; şairler, son eserlerini kitlenin eleştirel bir değerlendirmesine sunabiliyordu. Kahvehanelerin diğer köşelerinde, sanat, bilim veya edebiyat hakkında ateşli tartışmalar yürütülebiliyordu (Kömeçoğlu, 2009, s. 51).

Kısacası kahve, farklı bir sosyalleşmeye dayanan yepyeni bir sosyal ve kültürel deneyimin gelişmesine katkıda bulunmuştu. Bu anlamda kahvehaneler ziyaretçilerini bu özellikler dâhilinde çeşitli kapasitelerle donatarak çok farklı işlevsellikleri yerine getirmesi bakımından özel bir öneme sahipti.

5.2. Yeni Bir Sosyalleşme ve Eğlence Mekâmı Olarak Kahvehaneler

İstanbul'da kahvehanelerin ortaya çıkmasıyla birlikte sosyal alanda bu yeni mekânlara büyük ilgi gösterildi. Kahvehanelerin gördüğü ilginin nedenlerinden biri de bu mekânların bir anlamda herkese hitap etmesi ve çok yönlü işlevselliğe sahip olmasıydı. Sosyal alanda kahvehanelerin yerine getirdiği işlevlerden bir diğeri ise müdavimlerinin sosyalleşme ve eğlence ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir mekân olmasıdır.

Kahvehaneler, ortaya çıktıkları günden itibaren sosyal yaşamda farklı bir sosyalleşmeye ve medeniliğe dayanan yepyeni bir sivil deneyimin gelişmesine katkıda bulunmuş oldular. Kamusal davranışın toplumsal ritüellerini karşılıklı olarak icra eden yabancılar veya birbirine aşına kişiler arasındaki bu yüz yüze karşılaşma, medenilik olarak adlandırılır. Medenilik de "rutin olarak yabancılarla ilgilenme" kapasitesini geliştirir (Lofland 1973, 182, 6). Kahvehaneler, müşterilerini bu kapasiteyle donatmak bakımından işlevsel bir öneme sahipti. Müdavimler, yeni davranış kodlarını öğrenirken birbirlerinin fikrine saygı göstermek ve kendilerine hâkim olmayı becermek zorundaydılar, aksi hâlde gündelik etkileşimlerinin tadını çıkaramazlardı. Böylece kahvehaneler, faaliyetleri, farklılıkları ve hevesleriyle müşterileri için dinamik ve canlı bir atmosfer yaratmışlardı. Kahvehanelere gelenler, zaman zaman sadece konuşmanın verdiği haz ve eğlence için sohbetlere dalıyorlardı. "Bir konuşma biçimi" ve "sosyalleştirici bir etkileşim şekli" olarak dedikodu da bu sohbetlerin bir kısmını oluşturuyordu. Fakat kahvehaneler, boş muhabbetlerin sürdüğü mekânlar olmaktan uzaktı; buralarda toplumsal, siyasi ve kültürel meseleler hakkında tartışılır ve yoğun edebî faaliyetlerde bulunulurdu. Peçevi'ye göre, ziyaretçilerin bir kısmı kitap ve risaleler okur, bazıları tavlâ ve satranç oynardı, bazıları ise yeni lirik şiirler getirir ve edebiyat hakkında konuşurdu. Kahvehanelerin hatipleri ve onların nutuklarını hayranlıkla dinleyen müşterileri de vardı (Kömeçoğlu, 2009, s. 53).

Pek çok "mahalle kahvehanesi", camilerin oldukça yakınında kurulmuştu. İnançlı kimseler için buraları namaz vaktinden evvel toplanılan bekleme salonlarıydı. Küçük çeşmeleri, minik fiskiyeli havuzları ile minyatür cami avlularını andırıyorlardı. Kahvehanelerin duvarları, Kuran'dan ayetler, Peygamber hadisleri ve Mekke-Medine resimleriyle donatılmıştı. Namaz vaktini bekleyenler için dinî müzik çalınır, tarihî zaferlerden bahseden destanlar okunurdu (Georgeon, 1999, s. 46). Ayrıca, Georgeon'a göre, bu kıraathane bir akademisyenler kulübüydü. Fevziye Kıraathanesi de böyledir. İlk sinema filmi burada gösterilmiştir. Çok daha sonra İstanbul'un ilk sinema salonu Millî Sinema da aynı yerde açılacaktır. 1857'de açılan Sarafim Efendi Kıraathanesinin alt katı bir basımevi olarak çalışmıştır. Bu kıraathanelerde, gazeteler, dergiler, broşürler rahatlıkla erişilebilir durumdaydı (Georgeon, 1999, s. 72). Osmanlı'da 17. yüzyıl kahvehanelerini inceleyen Ayşe Saraçgil'e göre, "kahvehanelerin sosyalleştirici özelliği, tüketiciler arasındaki sosyal ayrımların geçici olarak ortadan kalkmasını sağlıyordu. İstanbul kahvehanelerinde herhangi bir tartışma konusu, ortak bir gündeme dönüşebilirdi; herhangi biriyle iletişim kurabilir, herhangi bir sohbe katılabilirdiniz; sohbet eden kişileri şahsen tanıyıp tanımadığınızın veya sohbe katılmak için davet alıp almadığınızın önemi yoktu. Kişilerin sosyal kökenleriyle ilgili bir ima, sadece terbiyesizlik olarak değerlendirilmekle kalmaz, aynı zamanda enformasyon akışını da engellerdi (Saraçgil, 1999, s. 28). Peçevi şehrin yeni mekânları olarak kahvehaneleri, yüksek rütbeli memurlardan aylaklara kadar çok farklı itibar düzeylerine sahip kimselerce ziyaret ettiğini söyler. "Her tabakadan insan düzenli olarak bu yerlere geliyor" Bu ve benzeri değerlendirmeler, kahvehane toplumunun, aydın ve memurlardan oluşan küçük bir seçkinler zümresi olmadığını gösterir. Her ne kadar zaman içerisinde farklı mesleklere ve çeşitli loncaların üyelerine hizmet eden kahvehaneler ortaya çıkmış olsa da bunların müşterilerine sundukları hizmet dışlayıcı bir nitelik taşıyordu (Kömeçoğlu, 2009, s. 53).

Kahvehaneler her kesimden müşterilerinin bir araya gelerek sosyalleşmelerini sağlamakla birlikte aynı zamanda müşterilerinin iyi vakit geçirdiği, eğlendiği, güldüğü ve gölge oyunu, orta oyunu ve küçük çapta tiyatro gibi çeşitli performansları izlediği mekânlar olmuştu. Bu süreçte ortaya konan performanslarla izleyici hem iyi vakit geçirir hem de performansın siyasi içeriğine ve dozuna göre sosyal alanın paylaştığı eleştirileri, söylentileri öğrenmiş olurdu.

Osmanlı kahvehanelerinde, kamusal alandaki dışavurumlar çoğunlukla karnavalesk biçimler alırdı. Örneğin, dizeleri hayata dair gerçekçi bir felsefeye dayanan ve insanların oldukça hürmet ettiği kahvehane âşıklarının performansları, kamusal dışavurum ve toplumsallığın belirgin bir örneğini sergilemiştir. Kahvehanedeki meydan okuyucu bu siyasi sohbet, sadece söylem-

sel bağlamda gerçekleşmez, aynı zamanda gösteri ve teatral şekilde de vuku bulur. Doğası itibarıyla Karagöz bir gösteri ya da komediden öte bir şeydir. Oyunun içeriği siyasi hiciv içermektedir. Mevcut Karagöz metinleri, çağdaş seyyahların değindikleri türden siyaset içermemelerine rağmen, siyasi hiciv Osmanlı Devleti'nin son yıllarına dek Karagöz'ün temel unsurlarındandır. Bir Batılı seyyaha göre, Karagöz, toplumsal ve siyasi hayata dair eleştirileri ile özgür bir basın gibi hareket etmektedir. Bir yazarının olmaması ve anonim geleneğin bir parçası olması onu daha özgür kılmakta ve kendisine karşı tavır alınmasını engellemektedir. Mesela bazı oyunlar müstehcenlik içermekte ve phallus gibi aşırı şehvet öğelerine yer vermektedir. Bu özellikleriyle Karagöz, müşterileri için sadece boş zaman eğlencesi sunmaz aynı zamanda konuşulmayanları ifade etme imkânı sunar. Dolayısıyla Karagöz de kahvehane ile aynı kaderi paylaşır ve birçok defa yasaklanma ile yüz yüze gelir (Kömeçoğlu, 2009, s. 58).

Osmanlı kahvehanelerinin çoğunda bir meddah bulunduruluyordu. Meddahların gösterileri, kahvehanelerdeki teatral performansların en popülerlerindendi. Bu meddah geleneği sebebiyledir ki, 16. ve 17. yüzyıl İstanbulluları kahvehanelerdeki teatral konuşmalara oldukça aşinaydı. Kahvehane meddahları sadece hikâye anlatıcıları değil; aynı zamanda başarılı oyuncular. Çok çeşitli karakterleri tasvir etmekle yetinmiyor, onları canlandırıyorlardı. Değnek ya da mendil gibi malzemeler kullanarak veya başlıklarını değiştirerek uygun görsel efektleri üretiyorlardı: "Türk'ü canlandırmak için eski usul fes, Farslı olmak için uzun şapka, Laz olmak içinse kukuleta takıyor" (Martinovitch 1933, s. 27). Çeşitli ağızları ve farklı sesleri taklit etmek konusunda çok maharetliyidiler. Meddahlar, "izleyicileri ana karakterle özdeşleştirerek" onları hikâyenin içine çekmeye çalışırdı (Nutku, 1999, s. 64).

Kahvehaneciler ünlü meddahları, çeşitli gösterici ve eğlendiricileri belirli aralıklarla ağırlamak için çaba gösteriyorlardı, çünkü böylelikle kahvehanenin müşterileri çoğalıyor, öte yandan da adı, saygınlığı artıyordu. Anlatıcı/Gösterici ne yapacağını ve ne kadar süreceğini önceden kararlaştırıyor, ücreti kahvehaneci tarafından ödeniyordu. Kimi uygulamalarda göstericinin ücretini müşterilerin ödediği de oluyordu. Withers 17. yüzyıl başında bir kahvehanede tanık olduğu okuma seansına değinir: Kahvehanede her zaman belli bir kalabalık bulunur. Ortalarına oturur ve okumaya başlar (neden söz ederse etsin halk anlattığına itibar eder). Böylece bir iki saat geçirdikten sonra onların cömertçe verdikleri paraları alırlar ki bu para genellikle kitabın değerinin birkaç katıdır" (Withers, 1996, ss. 176-177).

Pek çok performansta izleyicilerle oyuncu arasındaki ayırım açık değildi. Meddah ve ortaoyunu performansının çeşitli biçimleri, izleyicilerle çevrili olurdu ve oyuncuyla izleyici arasında neredeyse mesafe bulunmazdı. Seyirciler

oyuncuya doğrudan ilişmek konusunda hevesliydi. Kahvehane performanslarında bir bilgilendirme sürecinin varlığı ve kompozisyonun kendisi oyuncu-izleyici alışverişine katkıda bulunuyordu. Dolayısıyla seyircilerin tepkisi ve işaretleri, gösterinin kuruluşu ve gelişmesine çok önemli bir katkıda bulunur ve metinsel form üzerinde belirgin bir etki oluşturmdu (And, 1987, s. 177).

5.3. Osmanlı'da Muhalefet ve Eleştiri Alanı Olarak Kahvehaneler

Kahvehanelerin çok yönlü olarak gerçekleştirdikleri işlevlerinden biri de muhalefet ve eleştiri alanı olarak görev yapmalarıydı. Öyle ki, kahvehanelerde toplanan her kesimden insanın özgürce siyasal iktidar hakkında eleştirilerde bulunması ve devlet görevlileri hakkında türlü dedikodular konuşulması mümkün olmaktadır. Osmanlı kahvehaneleri eleştirel bir kamusal ve bozucu-eleştirel siyasal toplumsallığın oluşmasındaki araçsal rolleriyle, farklı statülerden kişilerin karşılaşma alanları olmaları sebebiyle, katmanlaşma sisteminin geleneksel normlarını tehdit ettikleri için yetkililerin tepkisine maruz kalıyordu. Tepki mekânsal bir geometriye değil onun metonimik, mimik tehdidine karşı geliyordu. Bu yüzden bu çalışmada kahvehane aslında bir çözümleme enstrümanıdır (Kömeçoğlu, 2009, s. 58).

İlk günlerinden başlayarak kahvehaneler hep “sohbet”le özdeşleşmiştir. Enformasyon merkezleri olarak kahvehaneler, doğallıkla sohbetin geliştiği yerlerdi. Osmanlı'nın kültürel aktarım sürecinin bel kemiğini oluşturan “sohbet”, bir eğitim ve toplumsal iletişimin kurucu ögesi olarak Osmanlı'nın gündelik yaşam pratiğiyle iç içe geçer (Işın, 2001). Belli bir konuya bağlı kalmadan herkesin konuşma ve dinleme hakkının olması, konu hakkında anlaşma dayatmasının olmaması, tersine herkesin bir değerlendirme ya da yorumunun olması, fikir ayrılıklarına karşın katılımcıların ilişkilerinin devamı gibi özellikler sohbetin, eş deyişle “karşılıklı iletişim”in temel koşulları arasındadır. Kahvehanede istediğiniz insanlarla konuşabilir, konuşanları tanısanız da tanımasanız da, çağrılısanız da çağrılmasanız da herhangi bir sohbe katılabilirsiniz. Kahvehane ve meyhane de karşılıklı gevezelik eden, dinlemeden konuşanların değil, dinleyenlerin yeri idi (Ortaylı, 1986, s. 14).

Kahvehanenin ahlaksızlık, din karşıtlığı ve yolsuzluklarla ilintilendirilmesi yönetici elitin 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın başlarında Osmanlı devlet ve toplum düzeninde yaşanan krizi algılamasıyla birebir ilişkilidir. Nitekim çağdaş birçok yazar kahvehaneleri çoğulcu müdavimleri ve düzeni yıkıcı potansiyeli dolayısıyla olumsuz bir bağlamda ele aldılar ve merkezî otorite de birçok kez kahvehaneleri toptan kapatmaya çalıştı. Hatta, III. Murat, II. Selim, IV. Murat ve III. Selim gibi padişahların tahta çıktıklarında ilk yaptıkları iş halkın meyhane gibi diğer toplanma mekânlarıyla birlikte kahvehanelerin kapatılması için emirler çıkarmaktı. Devletin

kahvehaneler karşısındaki tavrının değişmesinde diğer önemli bir etken de, devletle tebaası arasındaki ilişkinin değişimidir. Zamanla temel politika, kamu alanının siyasi iktidar tarafından hegemonik kontrolünden uzaklaşarak devletin tebaasıyla uzlaşmasına doğru evrildi. Farklı sosyal ve ekonomik statüden müdavimlerinin bir araya gelmesine olanak sağlayan kahvehaneler, mevcut düzeni korumak için kılık kıyafet kuralları koyan ya da sokakta reayanın ata binmesi gibi çeşitli düzenlemeler uygulayan yönetici elitin tepkisiyle karşılaşır. Bu iktidar sahipleri geleneksel "mutlakiyetçiliği" korumak için muhalefet merkezi olma potansiyeline sahip kahvehane ve meyhane gibi mekânlara karşı yasaklayıcı politikalar uygulamaya çalıştılar. Toplumsal statülerin aşılmaması üzerine kurulu bir sistemde kahvehaneler bu endişenin toplumsal hayata geçirildiği mekânlar olarak algılanmıştır. Kahvehanelerin kapatılması zaman zaman dinî ortodoksinin veya sofı ulemanın tepkisiyle ilişkilendirilse bile siyasi otoritenin dinsel bir kaygısı yoktu. Mesele bu mekânların siyasi işlevleriyle ilgiliydi. Siyasi otorite kendi amaçları için keskin sofı önderleri sadece kullanmıştır (Kömeçoğlu, 2009, s. 56).

Söylenti, dedikodu ve rivayet, bilhassa yarı okuryazar toplumlarda iletişim ve haberlerin yayılmasının başlıca araçlarıydı. Hatta söylenti, kitlesel iletişimin en eski biçimi olarak düşünülmüştür (Kapferer, 1990). Kitlesel iletişim "kamuyu oluşturan bireylerin birbirleriyle bağlantılı eylemlerinden oluşur; bu bireyler beraberce etkileşip söylentinin nesnesine yönelik ortak bir tavır geliştirirler" Bu tür bir kamusal sohbet, yalnızca kitlesel iletişimin değil, direnişin de aracıdır. Söylenti, rivayet ve dedikodunun anonim karakteri "tanınma ve misilleme riskini" asgariye indirir ve yetkililer için çok daha tehlikelidir (Scott, 1985, s. 282). Bu süreçte, İstanbul kahvehaneleri sarayla ilgili söylentilerin konuşulduğu ve yayıldığı başlıca mekânlardı. Kahvehanelerin her zaman için toplumsal kışkırtma mahalli olma olasılığı mevcuttu ve özellikle de yeniçeri kahvehaneleri itaatsizliğin kaynağı ve rejim muhalifi grupların ve isyancı askerlerin buluşma mekânlarıydı.

Kentsel karışıklık için bir metafor olmasının yanı sıra kahvehane aynı zamanda otoritelerin "devlet sohbeti" diye adlandırdığı popüler siyasi söylem (söylenti) için elverişli bir mekân idi. Gazete, magazin ve kitaplar gibi yazılı iletişim araçlarının olmadığı ya da nadir olduğu erken modern toplumlarda, insanların sözel araçlara daha bağlı oldukları muhakkaktır. Dolayısıyla, söylenti temel sosyal iletişim aracı olmakta ve toplumdaki en yeni haberleri yaymaktadır. Aslında söylenti üzerinden bir haberin yayılması, kontrol edilemez özelliği dolayısıyla egemen güç için yazılı basından daha tehlikelidir. Söylenti, sıradan kelimeleri sözlü iletişim aracı olmaktan çıkıp bir güç aracına dönüştürme yeteneğine sahiptir. "Söylenti sadece yazarı belli olmayan bir iletişim değildir, aynı zamanda açıkça ifade edilmeyen korkular ve istekler için bir araçtır." Öte yandan söylentiyi kurulu düzene bir tehdit olarak algılama,

yönetenler ile yönetilenler arasında ikilik öngören yönetim anlayışından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile bu yönetim anlayışı, devletin siyasi alanı ile halkın ahlaki alanı arasında bir ayırım öngörür. Halkın yöneticiye itaatte bulunması öngörülen bu sistemde, kurallardaki herhangi bir sapma, sosyal çöküşün bir belirtisi olarak görülür. Dolayısıyla yöneticiler kamu alanında olup bitenlere karşı etkin önlemler alırlar (Yaşar, 2009, s. 40).

Yukarıda da bahsedildiği üzere, siyasi önemleri arttığı oranda kahvehaneler siyasi iktidarın ve elitlerin dikkatini çekmiştir. Kötü şöhreti dolaşısıyla da Osmanlı sosyal ve siyasi yaşamının tecrübe ettiği krizin günah keçisi olarak addedildiler. Dolayısıyla, siyasi otorite mevcut düzene bir tehdit olarak gördüğü kahvehane kamusallığını yasaklama yoluna gitti. İlk zamanlarda kahvehane üzerindeki iktidar gösterimi, bu kurumların tümüyle yasaklanması ve kapatılması şeklinde gerçekleşti.

19. yüzyıl öncesinde kahvehanelerdeki tüm heterotopik üsluplar, kamusal gücü "taktiksel, şaşırtıcı ve saptırıcı, heterolojik eylemler" olarak kurgular; popüler gücü açıkça her şeyi yapmaya muktedir bir devlet gücünden kaçmak, onu idare etmek; bu devletin kapasite ve gözetiminden paçayı sıyırmak için kullanılan pratik zekâ, taktiksel yaratıcılık, oyunculuk, oyunbozanlık gibi yöntemler olarak tanımlar (Erdoğan, 2000, s. 31). Daha sonra monarşiye yöneltilen tepki, aynı eleştiri kültürünün elitist bir tarzda yeniden yorumlanmasıdır aslında. Kahvehane toplumunun, devlete karşı bir eşik alan yarattığından; devlet erkinin, kahvehaneleri yasaklayan fermanlar ilan etmek gibi dur durak bilmeyen, fakat etkisiz kalan siyasi tepkiler vermesi sürpriz değildir. Bu tepkiler aynı zamanda, özel alandan tamamen ayrı bir alanda farklı toplumsal grupların bozucu ve eleştirel kamusalılık için bir kültür, bir ortam ve mekân oluşturduklarının da göstergesidir. Kahvehaneler, baskıcı ve yasaklayıcı bir resmî kültür ve otoritenin süreksiz kılındığı yerlerdi. Kahvehanelerin karnavalesk kültürü, ironi, parodi ve alay yoluyla hicvin kullanıldığı performanslarla resmî erkle hesaplaşıyordu. Bir başka deyişle bunlar vasitasıyla ki, kültürel olanla siyasi olan ilişkilendirilerek eleştirel bir kamusalılık yaratılabiliştir. Bu süreçte kahvehanelerin muhalefet ve eleştiri alanında ortaya koyduğu işlevsellik olarak buralarda gerçekleştirilen Karagöz oyunları, meddah, orta oyunu gibi çeşitli performanslar söz konusudur. Bu oyunların asıl önemi kahvehaneye gelenlerin iyi vakit geçirmelerini sağlamalarının yanı sıra, sosyal alanda dokunulması çok mümkün olmayan konulara mizah yoluyla değiniyor ve hicvediyor olmasıdır (Kömeçoğlu, 2009, s. 70).

Kahvehanelerdeki Karagöz ve meddah gösterileri, sadrazamlar da dâhil olmak üzere, yüksek rütbeli görevlilerle dalga geçen, onların taklidini yapan, siyasi ve sosyal hicivlerle renklendirilmiştir. Karagöz, kahvehanelerde siyasi yolsuzlukları eleştirmek için bir nevi siyasi silah olarak kullanılıyordu. Burada,

tüm hiyerarşileri ters yüz etmek, kurulu düzeni oyun yoluyla bozguna uğratmak ve alışılmışın dışında bir "bakış açısıyla dünyaya bakarak, var olan her şeyin görelî doğasını keşfetme ve yeni bir düzenin içine girme" imkânını sunmak gibi karnavalesk nitelikleri görmek mümkündür (Bakhtin, 1984, s. 34). Bir yazarının olmaması, anonim bir geleneğin ürünü olması elbette özgürleştirici bir unsurdur; zira söylenenlerin sorumluluğunu paylaşmak çok daha zordur. Yazarı olan bir oyun hem oyuncunun hem de izleyicilerin belki de ironi, hiciv veya doğaçlamalarla yetkililerin aleyhine dönüştürülecek bir performansı etkileme özgürlüğüne gem vurur. Bunun gibi, Osmanlı'daki teatral gösteriler de toplumun işleyişine dair geliştirilmiş bulunan resmi veya hâkim açıklamalara direnebilecek bir dil geliştirmişlerdi. Karnavalesk, bilhassa alt sınıfların kolektif kutlamaların sonucu olarak beliren kolektif eylem potansiyeli aracılığıyla dünyayı baş aşağı eden bir siyasî manzara olasılığını vaat eder. Bu bağlamda, kahvehanelerde yönlendirilen tepkiler, çeşitli toplumsal grupların özel ve mahrem alandan farklı bir alanda bir araya gelerek siyasî bir eleştiri kültürü yarattığını kanıtlar. Tekrarlamak gerekirse, kamusal alanı herhangi bir toplumsal grubun dahil olabileceği, orada ya rasyonel söylem ya da toplumsallığın şen ve karnavalesk formları aracılığıyla tanınabileceği ve bir siyasî ifade düzeyine erişebileceği bir arena olarak kavramsallaştırmak anlamlıdır. Dahası, yukarıda sözü edilen teatral kahvehane performansları, izleyicileri de dahil etmek suretiyle kamusal alanı talep etmişlerdir (Yaşar, 2009, s. 40).

5.4. Osmanlı'da İlegal Etkileşim Alanı Olarak Kahvehaneler

17. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte kahvehanelerin ortaya koymuş olduğu kimi işlevsellikleri devlet otoritesinin dikkatini çekmiş ve siyasî iktidar sosyal alandaki gücünü fark ettikleri kahvehaneler için bazı tedbirler almak zorunda kalmış, kimi zaman kahvehanelerin bir kısmına kimi zaman ise tamamına kapatma kararı çıkartmıştır. Bu süreçte kahvenin kendisine olmasa da siyasî iktidarın zorlamasıyla kahvehaneye olumsuz bakan dinî otoritelerin de yardımıyla kahvehaneler üzerinde bir kısıtlama, bir iktidar tasarrufu söz konusu olmuştur. Böylece devlet otoritesi, kahvehaneleri itibarlı ve saygın insanların bulunmaması gereken bir mahal olarak etiketlemekteydi. Kadınların bu konuda sözü bile edilmiyordu. Kahvehaneler şehirde her türlü asayiş bozan olayları ve cinsel ahlaksızlıkları tetikleyen veya barındıran yerler olarak kabul ediliyorlardı. Saraya karşı belli ayaklanmalar kahvehanelerden çıkıyordu. Halkın memnuniyetsizlikleri, siyasî elitten şikâyetleri buralarda konuşuluyordu. Bu mekânlarda askerî ve reaya arasındaki sınırların muğlaklaşmaya başlaması, rejim ve yolsuzluk karşıtı söylemlerin yaygınlaşması yönetimden gelen tepkilerin ve yasaklamaların başlıca nedenleri olmaktadır.

Kahvehaneler, ahlaki ve siyasal bakımdan, reddettikleri ortodoks görüşlere karşıt mevziler olarak hareket ediyordu. Örneğin, kadın icracıların

yokluğu, bedensel arzunun tatmin edilmeyeceği anlamına gelmiyordu; kahvehanelerde alışılmışın dışında cinselliklere yer vardı.

Bu bağlamda İstanbul'daki güzel oğlanlar hakkında yazan George Sandys şöyle der:

Kahvehanecilerin çoğu, kendilerine müşteri sağlamak üzere hizmet eden güzel oğlanlar bulunduruyor. Belki daha açık bir ifadeyi *Risale fi ahkam al-kahva'nın* 16. yüzyıldaki yazarı kullanmıştır; kendisi 'şehvetin tatminine tahsis edilmiş delikanlılar'dan bahseder. Arapça olanlar dâhil diğer kaynaklar bu konuda sessizdir, gerçi bunun nedeni böyle konuların detay verilmeden topyekûn mekruh ameller arasında sayılması olabilir. Aynı zamanda, hakir görülen diğer faaliyetler ile -örneğin kumar oynamak gibi kahvehanelerde yapıldığı bilinen faaliyetler ile- eş cinsel eğilimler arasında muğlak da olsa bir bağlantı bulunduğunu belirtmek gerekir (Kömeçoğlu, 2009, s. 67).

Bu tarz kahvehaneler "ötekiliğin" başlıca mekânları ve ihlal yerleriydi. Reddedilen ve kovulan bilginin övüldüğü, hedonistik eyleme müsamaha gösterilen mahallerdi (St John, 2001, s. 51). Kahvehane ziyaretçileri çok çeşitli alternatif pratiklere katılıyordu. Peçevi'nin sözleriyle (1992, s. 258) ulema için kahvehane "günahlar eviydi;" fitne ve fesadın yaygınlaşmasından duyulan korkunun boyutu, "Meyhaneye gitmek, kahvehaneye gitmekten evladır." şeklindeki beyanda açıkça görülür (Lewis, 1993, s. 133). Kahvehanelerin saygınlığını ciddi biçimde zedeleyen unsurlardan biri, uyuşturucu kullanımıyla olan ilgileriydi: "Hele keyf erbabının, keyiflerini artırır, cana can katar bir hâl olduğundan bir fincan uğruna can vermek yanlarına caiz oldu" (Abdülaziz Bey, 1995, s. 326). Bazı kahvehanelerde uyuşturucu kullanımı düzenli bir faaliyet hâlini almıştı. Abdülaziz Bey'e göre (1850-1918) afyon tiryakilerinin çoğu, otuz beş dükkândan ibaret olan Süleymaniye Camii karşısındaki sıra kahvehanelere devam ederdi. Her biri on beş kişi alabilen bu kahvehaneler tamamen dolmaktaydı (Abdülaziz Bey, 1995, s. 326). "Kahvehane aleyhine yazılmış ahlak risalelerinden bazılarının metinleri, bu yerleri dindarların gözünde nefret edilecek hâle getiren sefahat kokusuna müziğin de epeyce katkıda bulunduğunu açıkça göstermektedir" (Hattox, 1996, s. 107). Köker'e göre Osmanlı devlet geleneğinin kültürel-ideolojik meşruiyeti, Platoncu dünya görüşünün İslamî bir versiyonuna dayanıyordu. Bunda Bizans'ın etkisi de vardı. Burada devletin gücü, koruyucu yöneticilerin siyasi erdemleriyle özdeşleştirilmiştir (Köker, 1997, s. 67). Osmanlı Devleti'nin bu klasik meşruiyeti, yönetici askerî sınıfla vergi ödeyen reaya arasındaki ikililiği; temel, kaçınılmaz ve "doğal" addetmektedir. Reayanın askerî sınıfa girişini engellemek hayatidir, zira devlet onların sağladığı gelire bağımlıdır. Dolayısıyla, herkesin yerini bilmesi zorunludur. Siyasi entrika ve eleştirinin merkezleri olan kahvehaneler, aynı zamanda hoş görülme biribirine karışma mahalleri de olduklarından, klasik

meşruiyet formülünün öngördüğü uyumu ihlal ediyordu (Kömeçoğlu, 2009, s. 67).

Bu nedenle reayanın askerinin yaşam tarzını taklit etmeye kalkışması, ayrıcalıklı konumlarını korumak isteyenlerin tepkisiyle karşılaştı. Çevresel güçlerin içinden gelen eşrafın daha sonra İstanbul'da açacağı malikâneler de bu hâlin uzantısıdır aslında, söylemsel olarak yeniçeri pratiğine bu düzeyde benzerler. Yönetici seçkinlerle tebaa arasındaki hattın bulanıklaşması, seçkinler için ciddi bir sorun oluşturuyordu; bu yüzden reayanın örneğin seçkinlerin giyim tarzını benimsemek veya sadece askerî sınıfa tanınan bir ayrıcalık olan caddelerde ata binmek, kılıç kuşanmak gibi davranışlarla kendi düşük statüsünü aşma girişimlerinde bulunması, seçkinler cephesinde tedbir alma gerekliliğini doğuruyordu (Saraçgil, 1999, s. 378). Kahvehane kabul edilemez temas ve karışımların merkezi olarak görülüyordu. Bu kahvehaneler, yeniçerilere İstanbul'un gündelik yaşamıyla etkileşime girme, ticaretle uğraşma gibi olanakları sunmaktaydı. Böylece mesleği askerlik olan ve gündelik yaşamda sosyal alandan uzak kalması gereken bu askerler İstanbul şehir hayatının ekonomik ve sosyal yaşamının vazgeçilmez birer parçası hâline gelmekteydi.

Bunların dışında bazı yeniçerilerin işlettiği kahvehaneler âdeta bir mafya kulübü gibi çalışmaktaydı. Mahalle eşrafından ve zengin kimselerden yardım ya da hediye adı altında zorla haraç toplanırdı. Yeniçeriler aynı zamanda devlet işlerini gören memurlar gibi de çalıştıkları için özellikle liman bölgelerindeki kimi yeniçeri kahveleri rüşvet, kaçakçılık ve yolsuzluk gibi işleri sahip oldukları bu mekânlar üzerinden organize ediyorlardı (Çaksu, 2009, s. 91).

6. Tartışma

Ortaya çıkmalarından itibaren İstanbul kahvehanelerinin, gerçekleştirdikleri çok yönlü işlevlerle Osmanlı'da Habermascı anlamda bir kamusalığın temellerini attığı söylenebilir. Her ne kadar Habermas kamusalığın oluşumu sürecinde ortaya koyduğu üçlü yaklaşımından biri olan “özgür basın”a büyük önem ve öncelik veriyor olsa da 16. yüzyılın ortasında İstanbul'da kahvehanelerin ortaya çıkarttığı sosyallik/bilinçlilik hâli bu anlamda kamusal oluşumunun başlangıcı olarak görülebilir. Kahvehanelerin çoklu işlevleriyle oluşan bu edebî/kültürel ve/veya politik kamusal alan bir noktada, Habermas'ın 17. ve 18. yüzyıllar Avrupa ortamı için kurguladığı gibi, var olan rejim içinde eleştiri ortamının doğmasını sağlayabilecek ortamın temelleri atılmış oldu.

Habermas'ın kurguladığı anlamda kamusal alanın ortaya çıkabilmesi için gerekli ortamın temel özelliklerinden ilki, bir araya gelenlerin toplumsal ve ekonomik statüsünden kaynaklanan güç ve saygınlığı yok sayan bir anlayışının var olmasıdır. İkincisi, felsefi ve edebî eserlerin meta değeri kazanması ile

birlikte herkes tarafından ulaşılabilir olmasıyla bu eserlerin, daha önceden olmadığı bir biçimde kamusal tartışmaya konu edilmesi durumu ortaya çıkar. Kitlelerin felsefi ve edebî eserlere ulaşabilmesini sağlayan bu gelişme ile birlikte kitleler kamusal sorunlar hakkında konuşabilecek bir bilgisel alt yapıya sahip olmuşlardır. Basın bu süreçte önemli bir katalizör olarak işlev görmüştür. Üçüncü olarak, kamusal alanın ilkesel olarak herkese açık olması ortaya çıkmaktadır.

Habermas'ın kurguladığı bu ortamın üretilmesine yardımcı olan İstanbul kahvehanelerinin ortaya koyduğu çoklu işlevleri şöyle tartışabiliriz: Birincisi, yaratılan bu ortama katılımda eş değer şans: Yukarıda değindiğimiz gibi kahvehanelere insanlar sosyal statülerine göre farklı yerlerde otursalar da aynı mekânında bir araya gelebiliyorlardı. Burada tartışılan veya konuşulan her konuya, aktif veya pasif olarak, dâhil olabiliyorlardı. Bu süreçte bir araya gelen insanlar belli bir zümreye ya da belli bir gruba üye insanlar değil aksine her kesimden, her türlü inanç sahibi insanlardı. Bu insanlar bir araya gelerek günlük sohbetlerini ve sosyal ilişkilerini bu mekânlar üzerinden gerçekleştirirlerdi. Bu anlamda bu mekânları kullanan insanlar arasında ve Habermas'ın kurguladığı gibi bu ortamda her türlü ekonomik, sosyal statüler yok sayılıyor, insanların bu anlamda sorgulanması, incelenmesi ayıp sayılıyor, bu ortamda herkes söz söylemede bir diğeriyle eşit olarak algılanıyordu.

İkincisi, İstanbul kahvehaneleri, Avrupa'daki çağdaşları gibi, insanlar arasındaki sözlü iletişim üzerine temellenen yeni kültürel grupların ortaya çıkmasında önemli roller üstleniyorlardı. Bu süreçte, kahvehanelerin cami ile sosyal ve fiziksel yakınlığını, en azından mahalle ölçeğinde koruyor görünse de, çok işlevselli oluşu ve sosyalleşme ortamı olarak camiye alternatif olarak ortaya çıkışı sonucu pek çok insanın sosyalleşme mekânı olarak camiye değil de kahvehane tercih etmesine neden oldu. Doğal olarak bu durum başta siyasal iktidarı olmak üzere birçok din adamını rahatsız etti.

Üçüncü olarak, kadınlar kahvehanelerin tamamen dışında bırakılmışlardı. Erken modern İstanbul'da kahve kadınların gündelik yaşamına hamamla birlikte girmişti. Hamam kadına ait sosyal yaşamın üretildiği belki de tek kamusal mekândı; kadınlar bazen bütün günlerini orada kahve içerek sohbet ederek geçirirdi. Böyle bir ortamda, bir Müslüman kadın sokağa çıkabilmek için hamama gitmeyi en haklı gerekçelerden biri olarak kullanabilirdi. Bu anlamda, kadınların hamamlarda kendilerine özel kahvehaneler kurmaları ve bu mekânları tıpkı erkeler gibi sosyalleşmek, iletişim kurmak, bilgi edinmek, gibi amaçlarla kullandıkları düşünülürse Osmanlıya özel harem ve selamlık olarak algılanabilecek bir çeşit kahvehane kültürünün yaratılmış olduğu fikri kabul görebilir. Bu anlamda kadınların bu alandan tamamen çıkarıldıklarını söylemek doğru olmayacaktır.

Tartıştığımız bu süreçte Habermas'ın kuramsallaştırdığı anlamda Osmanlı'da kahvehaneler bağlamında ortaya çıkan bir kamusal alandan söz etmek zor görünmektedir. Bununla birlikte, Habermas'ın kamusal alan görüşü üzerindeki eleştiriler göz önünde bulundurulduğunda kahvehanelerle birlikte ortaya çıkan ve yukarıdaki bölümlerde ele alıp tartıştığımız bu durumu, Osmanlı'da Habermascı anlamda kamusal alan oluşumunun temellerinin atıldığı şeklinde değerlendirebiliriz. Zira eksik parçalardan biri olan özgür basın ancak bu süreçten yüz yıl kadar sonra ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte halkın özgürce kahvehanelerde görüşlerini paylaşmaları iktidarı eleştirmeleri kamusal alanın oluşması sürecinde önemlidir. Bu anlamda, bu süreç dinî otoritelerin ve siyasal iktidarın da dikkatini çekmiş, buradan yükselen seslerden görüşlerden rahatsız olmuş ve bu süreci kendisine bir tehdit olarak algılamış ve mücadele etmek ihtiyacı hissetmiştir. Tüm bu süreçler, Habermascı anlamda kamusal alan fikrinin temellerinin atıldığını, üzerinde kamusal alanın oluşması için uygun bir zeminin oluştuğunu düşündürmektedir.

Habermas, doğal olarak kuramını Avrupa'nın sosyal ve siyasal gelişimine denk düşecek ve bu süreci açıklayacak bir şekilde kurgulamıştır. Buraya kadar aktarılan tartışma Habermas'ın ve diğer Batı merkezli yazarların kamusal alan ölçütlerine göre gerçekleşmiştir. Bahsi geçen bu kuramda basının önemli bir yeri vardır. Bu durum Osmanlıyı tartışma dışına çıkartmaktadır. Osmanlı toplumunda Batılı anlayışa denk düşecek bir burjuva sınıfının olmayışı ve basının en azından 1860'lara kadar gelişmemiş olması durumu bu tarihe kadar Osmanlı'da Batılı anlamda bir kamusal alanın ve kamuoyunun var olmadığı anlamına gelmektedir. Oysa Osmanlı'nın kendine has ve Avrupa'da görülmeyen bir sosyal yapısı mevcuttur. Ayrıca bu makalenin değişik bölümlerinde de dile getirildiği gibi özel alanla siyasal iktidar arasında devlete karşı bir biçimde tezahür eden bir ara form kahvehanelerin ilk ortaya çıktığı 16. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamıştır. Kahvehanelerin işlevleri sonucu ortaya çıkan etkileşimlerle beraber yönetilenler kimi zaman yeniçerilerin de desteğini alarak ortaya koydukları Habermascı anlamda olmayan siyasal ifade biçimleriyle ve gerektiğinde belirli bir amaca yönelik ortak eylemlerle devlete karşı bir güç hâline gelebilmişlerdir. Bu süreci Habermascı yaklaşımla örtüştürmeye çalıştığımızda boşluk yaratan basının yokluğunu ve gelişmemişliğini Osmanlı'nın kendine has sosyal yapısı içerisinde ortaya çıkan söylenti ve tiyatral gösterilerin ortaya koyduğu hiciv mekanizmalarıyla gidermiş oldukları söylenebilir. Bu durumun sonucu olarak siyasal iktidar kitleler üzerinde belirli bir bilinçlilik yaratmayı başaran bu söylem ve ifade şekillerini kaldırmak bertaraf etmek için önlem almak zorunda kalmış fakat sonuç itibarıyla başarılı olamamıştır. Bu durum bize Batılı normlarda olmasa da 16. yüzyılda Batıdan yüzyıl kadar önce Osmanlı'da kamusal alan dinamiklerinin ortaya çıktığını gösterir.

7. Sonuç

Yazılı basının kamuoyunu henüz oluşturamadığı dönemlerde kamusal alanı oluşturan mekânlar başta cami olmak üzere hamamlar, berber dükkânları gibi yerlerdi. 16. yüzyılın ortaları, kahvenin İstanbul'a gelişini müteakiben kahvehaneler, İstanbul'da kamusal alanın oluşma mekânı olarak kahvehanelerin ortaya çıkışının başlangıcıdır. Kahvenin ve dolayısıyla kahvehanelerin şehir hayatına katılmasıyla birlikte her kesimden insan bu alanlarda sosyalleşmeye, vakit geçirmeye eğlenmeye başlamışlardır. Kahvehaneler İstanbul halkının sosyalleştiği mekânlar oldu. Kahvehaneler bu yönüyle tam anlamıyla heterojenlik bir alan teşkil etmekteydi. Her kesimden insanın buluşma mekânı olan kahvehanelerde devlet sohbetleri ediliyor, meddah ve Karagöz oyunları sergileniyordu. Bu süreçte kahvehaneler pek çok farklı işlevselliğe sahip mekânlar olmuşlardı. Bu mekânlara gelenler, son havadisleri öğrenerek sosyal olaylardan haberdar oluyor, iletişim ve etkileşimler gerçekleştirerek sosyalleşiyor, yapılan tartışmalar sayesinde muhalif bir tavır edinme şansına erişiyor, Karagöz gösterisi, meddah, orta oyunu gibi performansları izleyerek eğleniyor ve aynı zamanda bu performanslar aracılığıyla gerçekleşen eleştiriler ve hicivler vasıtasıyla belli bir bilinçliliğe ulaşma şansı ediniyordu.

Kahvehaneler kadınlara tamamen kapalı mekânlar değillerdi. Şöyle ki, Osmanlının kendine has tarzı bu alanı kadınların da kullanımına sunacak bir yolu keşfetmişti. Hamam, Osmanlı toplumunda kahvehanelerden önce sosyalleşmek için kullanılan alanlardan biriydi ve pek çok hamamda kadınların çalıştırdığı, kadınlara özel kahvehane kısımları oluşturuldu. Böylece cinsiyet temelli bir ayırım da olsa bu kurumlardan kadınlar da erkekler kadar yararlanabilmekteydi. Bütün bu işlevsellikleriyle toplumun bir anda büyük ilgisini çeken kahvehaneler doğaldır ki, ulemanın ve siyasal otoritenin de dikkatini çekti. Özellikle devlet meselelerinin konuşulduğu devletin eleştirildiği sosyal alanlar olarak kahvehaneler siyasal iktidarın tepkisini çekti ve kontrol altına alınmaya çalışıldı. Sıradan insanların yaptığı devlet sohbetlerine ilave olarak 18. yüzyılda yaygınlaşan yeniçeri ağalarının işlettiği kahvehaneler de iktidar için çok büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Bu süreçte kahvehaneler iktidar ve sıradan halkın karşı karşıya geldikleri mekânlar olmaya başladılar. Kahvehanelerde devletin eleştirilmesi, muhalif tavırlar bu alanlarda devlete karşı bir blok oluşturdu denebilir. Bu süreci "kamusal alan" kavramı bağlamında iki farklı şekilde yorumlayabiliriz. İlki Habermascı anlamda kamusal alan dinamiklerinin ilk nüveleri olduğu söylenebilir fakat bu anlamda kamusal alanın oluştuğunu söylemek zordur. Zira kamusal alanın ortaya çıkış sürecinde basına yapılan vurgu ve Osmanlı'da bu anlamda basının bu süreçten yaklaşık yüz yıl sonra ortaya çıkmış olması Habermascı anlamda Osmanlı kamusal alanının oluştuğunu söylememizi engeller. İkinci olarak, bu süreçte Batılı anlamda kamusal alan dinamikleri oluşmuş olmasa bile Batı dışı bağlamda

Osmanlının kendine has sosyal koşulları içerisinde, "Kamusal alan dinamiklerinin ortaya çıktığı ve bu bağlamda canlı bir sosyallığın" meydana getirdiği güçlü bir kamusallık fikri iddia edilebilir. Ayrıca kahvehaneler üzerinden yapılan kamusalılık tartışmaları bu mekânların batıdaki formlarından yaklaşık yüz yıl önce Osmanlı sosyal hayatına girmiş olmasına rağmen tartışmada kullanılan Batılı tarzdaki yaklaşımlar nedeniyle bir Osmanlının durumunu açıklamada yetersiz kalmaktadır.

Bununla birlikte Habermas ekseninde Aries-Sennett çizgisindeki analitik ayrım göz önünde bulundurulduğunda kamusal alan "söylemsel iletişim" (söylenti) alanı veya "bilinçli kolektif eylem" alanı olarak kurgulanabilir. Bu durumda, kolektif eylemin kimi göstergeleri dikkate alındığında, kahvehanelerin işlevselliklerinden olan heterojen tarzda birlikte var olabilme, yani kahvehanelerin katılımcıların etkileşim ritüellerini sergilendiği, sosyal alandaki çok farklı kesimlerden pek çok insanı bir araya getiren sosyal mesafe ile fiziksel yakınlığın beraberce ve sembolik biçimde sergilendiği mekânlar olarak işlev görmesi ve bu şekilde ortaya çıkan birlikte eylem, ortak düşünce pratikleri kahvehanelerin kamusal alan olarak işlev yerine getirdiğini düşündürmektedir.

Kaynakça

- Akyazıcı Özkoçak, S. (2009). Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri. *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, A. Yaşar (Ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Bakhtin, M. (1984) *Rabelais and His World*. Bloomington: India University press.
- Berger, P, Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Harden City, Doubleday.
- Bey, A. (1995). *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Broke, J.L. (1998). Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and Cultural Historians. *Journal of interdisciplinary History*, 29,1
- Çaha, Ö. (2004). İdeolojik Kamusalın Sivil Kamusala Dönüşümü. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı: 5, Doğu Batı Yayınları, s, 74-95
- Çaksu, A. (2009). 18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri. *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekan, Sosyalleşme, İktidar*, A. Yaşar (Ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çelik, N. B. (2005). *İdeolojinin Soykütüğü: Marx ve İdeoloji*. Ankara: Bilim ve Sanat
- Erdoğan, N. (2000). Devleti İdare Etmek: Maduniyet ve Düzenbazlık. *Toplum ve Bilim* 83, 8-31
- Fraser, N. (1992). *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to Critique of Actually Existing Democracy, Habermas and the Public Sphere*. C. Calhoun (Ed.), Cambridge: MIT Press.
- Georgeon, F. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Osmanlı Kahvehaneleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Giddens, A. (1991). *Jürgen Habermas, Çağdaş Kuramlar İçinde* (A.Demirhan Çev.). B. F. Skinner (Der.), Ankara: Vadi Yayınları,
- Göle, N. (2000). *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*. İstanbul: Metis Yayınları
- Habermas, J. (2000) *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*. (Bora, T.- Sancar, M Çev.). Ankara: İletişim Yayınları
- Hattox, R. S. (1996). *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*. Seattle: University of Washington Press
- Işın, E. (2001). A Social History of Coffee and Coffeehouses. *Coffee, Pleasures, Hidden in a Been*, S. Özpalabıyıklar (Ed.), İstanbul: Yapı Kredi Publications.
- Işın, E. (2001). *İstanbul'da Gündelik Hayat*. İstanbul: YKY, 2. bs.
- Kapferer, J.N. (1990). *Rumors: Uses, Interpretations and Images*. New Brunswick NJ: Transactions Books
- Köker, L. (1997). *National Identity and State Legitimacy: Contradictions of Turkey's Democratic Experience*. E. Özdalga, S Persson (Eds.), Civil Society Democracy and Muslim World, İstanbul: Swedish Research Institute

- Kömeçoğlu, U. (2009). Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusalılık ve Toplumsallık: Osmanlı Kahvehaneleri. *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, A. Yaşar (Ed.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara : TTK Beşice Basım.
- Lofland, L. (1973). *A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space*. New York: Basic Books.
- Mantran, R. (1990). 17. *Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*.
- Mardin, Ş. (1995). *Civil Society and Islam*. Cambridge: Polity Press.
- Mardin, Ş. (1995), *Türk Modernleşmesi*. 4. Bs. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Martinovitch, N. (1933). *The Turkish Theatre*. New York: Theatre Arts Inc.
- Mehmed H. (1999). *Tarih-i Gulmani*. Kâmil Su (Sadeştiren), Ankara: K.B. Yayınları.
- Mumcu, Ahmet. (1985). Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 2. Bs.
- Mustafa Nuri Paşa. (1992). *Netayic-ül Vukuat* (Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi). C:1-2, 3-4. Neşet Çağatay (Sadeleşiren), Ankara: TTK Yayınları. 3. Bs.
- Naima Mustafa Efendi. (1967-1969). *Naima Tarihi*. C:1, 3, 4, 5, 6. (Z. Danışman Çev.). Zuhuri İstanbul: Danışman Yayınları.
- Numan, İ. (1981). Eski İstanbul Kahvehanelerinin İçtimai Hayattaki Yeri ve Mimarisi Hakkında Bazı Mülahazalar. *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 10/2.
- Nutku, Ö. (1999) *On Aliks (Tale singers) and Meddahs (Story tellers)* Mevlüt Özhan (Ed.), *The Traditional Turkish Theatre*, Ankara: Ministry of Culture Publications
- Ortaylı, İ. (1983), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1986). *İstanbul'dan Sayfalar*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Öztuna, Y. (1998). *Osmanlı Devleti Tarihi*. C:1. Ankara: KB Yayınları.
- Peçevi, İ. (1992). *Peçevi Tarihi*. Ankara: C: 1 Kültür Bakanlığı
- Sakaoğlu, N. (1999). *Bu Mülkün Sultanları*. 1. Bs. Oğlak İstanbul: Bilimsel Kitaplar.
- Saraçgil, A. (1999). *Kahvenin İstanbul'a Girişi: 16 ve 17.yüzyıllar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Scott, J. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Heaven, C.T: Yale University Pres.
- St John, G. (2001). Alternative Cultural Heterotopia and the Liminoid Body: Beyond Turner at Confes. *The Australian Journal of Anthropology* 12,1.
- Stephan, C. (1989) *Gender and Feminizm*. New York: Oxford University Pres.
- Tanyeli, U. (2003). *Norms of Domestic Comfort and Luxury in Ottoman Metropolises, Sixteenth to Eighteenth Centuries, The Illuminated Table, the Prosperous House*. S. Faroqi , C.K. Neumann (Eds.), Ergon Verlag, Würzburg.
- Thomsaon, J. (1993) *The Theory of the Public Sphere, Theory, Cultura and Society*. Cambridge: Press Cambridge Vol. 10.

- Uzunçarşılı, İ H. (1995), *Osmanlı Tarihi* C. 3 (1.Kısım), Ankara: TTK. Yayınları.
- Weintraub, J. (1997) *The Theory and Politics of the Public/Private Distinction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Withers, R. (1996) *Büyük Efendinin Sarayı*. (Cahit Kayra Çev.). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A. Ş. Y.
- Yaşar, A. (2009). *Külliyen Reff”ten İbretten li”l-Ğayr”e: Erken Modern Osmanlıda Kahvehane yasaklamaları*. A. Yaşar (Ed.), *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar* (içinde makale). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yerkovich, S. (1977). Gossiping as a Way of Speaking. *Journal of Communication*, 27.1